

شخصیت‌شناسی و چرایی تضعیف «احمد بن هلال عبرتانی» و تعامل محدثان و فقیهان با روایات او

محمّدصادق بخشی جویباری (پژوهشگر سابق پژوهشگاه قرآن و حدیث)

bakhshi.sadeg@gmail.com

تاریخ پذیرش ۱۴۰۵/۰۱/۲۷

تاریخ دریافت ۱۴۰۴/۰۹/۲۳

چکیده

احمد بن هلال عبرتانی از روایان بحث‌برانگیز شیعی است که نامش در اسناد بیش از ۱۳۵ روایت به چشم می‌خورد. شخصیت او به دلیل تعارض میان توثیق و تضعیف عالمان و منابع در هاله‌ای از ابهام قرار دارد؛ مسئله‌ای که اعتبار میراث روایی او را با چالش جدی مواجه کرده است. این مقاله با بهره‌گیری از روش توصیفی - تحلیلی در پی کشف زوایای شخصیت‌شناسی عبرتانی، دلایل تضعیفش و تبیین چگونگی تعامل فقها و محدثان با روایات اوست. دستاورد پژوهش نشان می‌دهد که احمد بن هلال عبرتانی شخصیتی مَعْمَر بوده که حیات روایی او دارای دو فصل متمایز است؛ در بخش عمده‌ای از حیاتش راوی موثق و معتمدی بوده و انحراف عقیدتی و تبدل رأی، در دهه پایانی عمرش رخ داده و منشأ تضعیف رجالی شده است. با این تفکیک تاریخی، می‌توان گفت احادیث گزارش شده از او، عمدتاً به دوران وثاقت او بازمی‌گردد و از اعتبار لازم برای استناد حدیثی و استنباط فقهی برخوردار است، همچنان‌که تعامل بسیاری از فقها با روایات وی بر همین اساس بوده است. این یافته‌ها ضمن رفع ابهام از شخصیت عبرتانی، تکلیف اعتبار بخشی از میراث روایی شیعه را روشن می‌سازد و رویکرد واقع‌بینانه‌تری را پیش روی پژوهشگران این حوزه قرار می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: احمد بن هلال عبرتانی، رجال شیعه، جرح و تعدیل، وثاقت راوی، انحراف راوی، وکالت.

مقدمه

یکی از روایانی که رجالیان، اختلاف نظر در شخصیت رجالی او دارند، احمد بن هلال عبرتائی است. وی محدث و از اصحاب و راویان شیعه به شمار می‌آید. رجالیانی چون: کشی، ابن غضائری، نجاشی و شیخ طوسی، او را توصیف کرده و به اثر حدیثی او اشاره کرده‌اند. بیشتر روایات او با واسطه از امامان پیشین گزارش شده است. محدثان بزرگ شیعه، چون: کلینی، شیخ صدوق و شیخ طوسی و دیگران، با چند واسطه ده‌ها حدیث گوناگون او را در ابواب مختلف فقهی و اعتقادی، اخلاقی و تفسیری، در میان نگاشته‌های حدیثی خود گزارش کرده‌اند. از ویژگی ایشان این است که از راویان اولیه شیعه و پایه‌گذارو زمینه‌ساز فقه و معارف اهل بیت (علیهم‌السلام) و انتقال‌دهنده میراث اهل بیت (علیهم‌السلام) در دوره حساس و مهمی از تاریخ شیعه است. کشی به تحولات زندگی او اشاره کرده است که وی دو دوره متفاوت زندگی را گذراند. بخش نخست که عمده زندگی او را تشکیل می‌دهد، می‌توان گفت در زمان امام رضا، امام جواد، امام هادی و امام حسن عسکری (علیهم‌السلام) سپری شده و هفت سال از آغاز امامت امام عصر (علیهم‌السلام) از دوران غیبت صغرا یعنی زمان نیابت سفیر دوم آن حضرت را نیز درک کرده است. بخش دوم، با اختلافی که با محمد بن عثمان عمری پیدا کرد، مسیر زندگی خود را جدا نمود و خود ادعای باییت کرد و رو به انحراف گرایید و در اواخر عمرش، مسلک صوفیه را در پیش گرفت؛ بدین جهت، توقیعی در لعن و طرد او از ناحیه مقدسه صادر گردید. بنابراین، از یک سو روایت‌های او در اصول روایی و از سوی دیگر طعن و لعن و توقیع و مذمت‌های رجالیان موجب شد تا گروهی در پذیرش روایت او تردید و توقف کنند و در کنار تضعیف روایات، او را مردود بدانند. این نگاشته برآن است تا از طریق تحلیل گفتار رجالیان و روایات مسند ایشان زمینه‌های تعارض گفتار رجالیان درباره ایشان بازایی شود و در این رهگذر به تحلیل دوگانگی شخصیت رجالی و حدیثی او پرداخته و بر وثاقت پیش از انحرافش تأکید شود.

۱. پیشینه پژوهش

در راستای معرفی و شخصیت‌شناسی احمد بن هلال و سهم وی در ترویج علوم و معارف شیعی و دفاع از شخصیت ایشان پیش از این، اثر علمی، مقاله یا پژوهش‌های مستقلی نگاشته نشده و

بیشتر در لابه‌لای کتاب‌های فقیهان و دانشیان رجالی به مناسبت در مورد این راوی به صورت فهرستی به معرفی شخصیت و بررسی رجالی کتب و احیاناً به احادیث کلامی ایشان اشاره شده است. با این وجود، از محققان معاصر، مقالاتی درباره شخصیت و در پذیرش و رد روایات ایشان نگاشته شده است که عبارت‌اند از: مقاله علمی - پژوهشی، با عنوان «کاوشی در بازشناسی احمد بن هلال عبرتائی از مدعیان دروغین وکالت» نوشته مسلم کامیاب و امیر محسن عرفان (فصلنامه انتظار موعود، دوره ۱۴، ش ۴۴، اردیبهشت ۱۳۹۳، صص ۱۶۲ - ۱۳۷)؛ مقاله علمی - ترویجی با عنوان «بازشناسی وضعیت رجالی احمد بن هلال عبرتائی» نوشته البرز محقق گرمی، سید علی سجاده و سید علی دلبری (مجله مشکاة، دوره ۴۳، شماره پیاپی ۱۶۲، بهار ۱۴۰۳، صص ۸۰ - ۱۰۴)؛ مقاله «بررسی وثاقت احمد بن هلال عبرتائی»، نوشته مهدی باقری و محمد فائزی (دوفصلنامه فقه و اجتهاد، دوره ۱۱، شماره ۲۱، صص ۲۴۳ - ۲۶۹). ویژگی کلی این آثار، تمرکز بر توثیق و تضعیف و انحراف و تبدل رأی و اخبار مذمت‌آمیز درباره شخصیت ایشان اشاره دارد. با این وجود پژوهش حاضر، برآن است نخست به شخصیت رجالی و حدیثی احمد بن هلال و نیز زندگی و شرح حال ایشان بپردازد و نیز چرایی تضعیف رجالیان را تحلیل و بررسی نماید و همچنین به رویکرد و تعامل فقیهان شیعه با احادیث و جداسازی دو فصل ممتاز زندگی ایشان به نوع وثاقت و ضعف او اشاره کند. این نگاشته پس از بیان تبارشناسی، به چرایی توثیق و تضعیف رجالی و تعامل فقیهان با روایت‌های عبرتائی و طرق نقل به روایت‌های ایشان بر اساس نمودار آماری در کتب اربعه می‌پردازد.

۲. تبارشناسی احمد بن هلال عبرتائی

نام «احمد»، کنیه‌اش «ابو جعفر»، نام پدر «هلال» و ملقب به عبرتائی (نجاشی، ۱۴۱۸: ۱۹۹/۸۳، طوسی، ۱۳۷۳: ۵۶۴۹/۳۸۴؛ همو، بی‌تا: ۱۰۷/۸۳)، بغدادی و کرخی (همو، ۱۳۷۳: ۵۶۴۹/۳۸۴) است. در سند روایات، بیشتر با نام خود و پدرش و بعضاً با لقب «عبرتائی»^۱ گزارش شده است. براساس منابع نسب‌شناسی، احمد بن هلال به جهت ولادت در این شهر، ملقب به عبرتائی و به جهت سکونتش در محله کرخ بغداد، او را بغدادی و کرخی نیز

۱. در این نوشتار از لقب «عبرتائی» در یادکرد راوی استفاده می‌شود.

نامیدند. عبرتاء واژه‌ای عجمی از نواحی نهروان است و آن روستای بزرگی از نواحی بغداد و واسط است (حموی، ۱۳۹۹: ۷۷/۴). شیخ طوسی «عبرتاء» را دهی در توابع شهر اسکاف و از طائفه بنی جنید دانسته است (طوسی، بی‌تا: ۱۰۷/۸۳). وی در عبرتاء دیده به جهان گشود. از نژاد و قبیله او اطلاعات دقیقی در اختیار نیست. وی در سال ۱۸۰ هجری به دنیا آمد و مدت عمر وی ۸۷ سال و وفات او در سال ۲۶۷ هجری رخ داده است (کلینی، ۱۳۶۵: ۲/۸۰/۲؛ نعمانی، ۱۳۷۹: ۳/۱۷۹).

۳. طبقه‌شناسی

شیخ طوسی او را اصحاب (طوسی، ۱۳۷۳: ۵۶۴۹/۳۸۴ و ۵۸۲۹/۳۹۷) و وکیل (طوسی، ۱۴۱۱: ۳۹۹ و ۴۱۰) امام هادی علیه السلام و امام حسن عسکری علیه السلام دانسته است. آیه الله بروجردی احمد بن هلال را جزو راویان طبقه هفتم شمرده است (بروجردی، ۱۴۱۳: ۵۹/۴). این طبقه کسانی‌اند که از غیر معمرین طبقه ششم روایت می‌کنند. ولادت این طبقه راویان حدوداً بین سال‌های ۱۸۵ - ۲۰۰ ق و وفات آنان بین سال‌های ۲۶۰ - ۲۷۰ ق واقع شده است (همان: ۱۱۱/۱). ایشان از تعدادی مشایخ روایت گزارش کرده است. وی افزون بر روایت مستقیم از برخی امامان معاصر خود، یعنی امام عسکری علیه السلام از استادانی چون: ابن ابی عمیر، حسن بن محبوب، احمد بن محمد بن ابی نصر، امیه بن علی، یونس بن عبدالرحمن و... اخذ حدیث کرده است (خویی، ۱۴۱۰: ۱۵۳/۳ و ۱۰۸/۱۵۳). بر اساس اطلاعات منابع رجال، عبرتائی در سال ۱۸۰ ق به دنیا آمد (نجاشی، ۱۴۱۸: ۱۹۹/۸۳). هرچند طبقه‌نگاران نام او را در میان اصحاب آن حضرت و امام جواد علیه السلام ثبت نکرده‌اند و روایت او از امام رضا علیه السلام در سند روایات با واسطه حسن بن محبوب (ابن بابویه، ۱۴۰۴: ۱۱۴/۱۰۲؛ صدوق، ۱۳۹۵ الف: ۳/۳۷۰/۲) و یاسر خادم (کلینی، ۱۳۶۵: ۲۵۷/۸ و ۳۷۰) و ابن ابی نصر (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۱/۱۸۲) گزارش شده است، ولی یافته‌های تاریخی تأیید می‌کند که وی با این دو امام، معاشرت نیز داشته است. داده‌های رجالی و حدیثی در این‌که عبرتائی جزء روات و صحابیان امام هادی علیه السلام (صدوق، ۱۴۱۳: ۳۵۲۶/۱۴۳/۳) و امام حسن عسکری علیه السلام بوده، اتفاق نظر دارند (طوسی، ۱۳۷۳: ۵۸۲۹/۳۹۷؛ نجاشی، ۱۴۱۸: ۱۹۹/۸۳). در منابع روایی و اسناد احادیث، احمد بن هلال با

دو لقب متفاوت آمده: از این رو، در اتحاد یا تعدّد ایشان بحث است. شیخ طوسی در کتاب الغیبة، یک بار او را با نام احمد بن هلال عبرتانی در شمار وکلای مذموم در عصر حضور ائمه علیهم‌السلام یاد کرده (طوسی، ۱۴۱۱: ۳۵۳ و ۳۷۳؛ طوسی، بی‌تا: ۹۷/۳۶) و بار دیگر در جایی که اختصاص به معرفی مدّعیان دروغین بایّت است، به نام احمد بن هلال کرخی اشاره نموده است (طوسی، ۱۴۱۱: ۳۹۹). نیز از تفاوت گزارش محتوای این دو از سوی علامه حلی در خلاصة الاقوال استفاده می‌شود که وی قائل به تعدّد شده و هر یک از آن دو را جداگانه نام برده است. از این رو برخی بر این گمانند که این دو متعدّدند (علامه حلی، ۱۴۱۷: ۱۲۵۶/۲۷۴ و ۴۳۲، الفائدة السادسة).

جستجو در سند احادیث و کتب رجالیان، نشانگر اتحاد ابن هلال «کرخی» و «عبرتانی» است و این که وی با توجّه به داشتن وکالت از ناحیه امامین عسکریین علیهم‌السلام، ولی در نهایت با انحراف و انکار سفیر دوم و با ادّعای نیابت، خود را مشمول لعن و غضب ناحیه مقدّسه قرار داده است. افزون بر آن، کرخ محله‌ای شیعه‌نشین در بغداد به شمار می‌آید و عبرتاء روستایی در نزدیکی بغداد است و بعید نیست وی در عبرتاء به دنیا آمده باشد و سکونت و زندگی ایشان در محله کرخ بغداد بوده باشد. از این رو، به هر دو لقب نسبت داده شده و این دو نام متحدند.

۴. توثیق و تضعیف و آرای رجالیان

برخی از رجالیان پیشین، انحراف اعتقادی او را برجسته نموده و به تضعیف و انحراف و غلو احمد بن هلال عبرتانی اشاره کرده‌اند. بدین ترتیب، در مجموع در لابه‌لای کتب رجالی، با دو دیدگاه اساسی درباره احمد بن هلال مواجهیم عبارت‌اند از:

۱ - ۴. آرای رجالیان در تضعیف و طعن احمد بن هلال عبرتانی

برخی رجالیان به دلیل توقیعات نکوهش‌آمیز و تندى که از سوی امام حسن عسکری و حضرت حجت علیه‌السلام صادر شده، او را ضعیف و روایات او را غیر قابل اعتماد دانسته‌اند. این گروه در قالب چند دسته بیان می‌شود:

۱ - ۱ - ۴. تصریح به اتّهام به غلو و لعن

شیخ طوسی او را غالی (طوسی، ۱۳۷۳: ۵۶۴۷/۳۸۴) و متّهم در دین (همو، بی‌تا: ۱۰۷/۸۳)

و مشهور به غلو و مورد لعن دانسته است (همو، ۱۳۶۵: ۹/۲۰۴/۹) و در کتاب الغيبة «احمد بن هلال عبرتائی» را در ردیف وکلای مذموم ائمه علیهم السلام ذکر کرده، و در آن اشاره به جریان انکار نیابت دومین سفیر (محمد بن عثمان عمری) از سوی ایشان و توقیع صادرشده از ناحیه مقدسه به دست «عمری» نموده که بیانگر تبرئ از ابن هلال و بیان حقیقت حال اوست. البته شیخ طوسی مشخص نکرده که مقام وکالت وی از سوی کدامیک از امامین عسکریین علیهم السلام بوده است (همو، ۱۴۱۱: ۳۹۹). همچنین شیخ طوسی در یکی عبارات کتاب تهذیب الأحکام ذیل روایت احمد بن هلال در طعن و ذم ایشان چنین آورده است:

فَأَوَّلُ مَا فِي هَذَا الْخَبَرِ أَنَّهُ ضَعِيفُ الْإِسْنَادِ جِدًّا لِأَنَّهُ رَوَاتُهُ كُلُّهُمْ مَطْفُوعُونَ عَلَيْهِمْ وَخَاصَّةً صَاحِبُ التَّوْقِيعِ - أَحْمَدُ بْنُ هَلَالٍ فَإِنَّهُ مَشْهُورٌ بِالْغُلُوِّ وَاللَّعْنَةِ وَمَا يَخْتَصُّ بِرِوَايَتِهِ لَا نَعْمَلُ عَلَيْهِ... (همو، ۱۳۶۵: ۹/۲۰۴/۹).

و نیز در الاستبصار چنین آورده است:

فَأَمَّا مَا رَوَاهُ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ مَخْبُوبٍ عَنْ يَعْقُوبَ بْنِ يَزِيدَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْهَمْدَانِيِّ قَالَ كَتَبَ أَحْمَدُ بْنُ هَلَالٍ إِلَى أَبِي الْحَسَنِ عليه السلام امْرَأَةً شَهِدَتْ عَلَى وَصِيَّةِ رَجُلٍ لَمْ يَشْهَدْهَا غَيْرُهَا ... أَنَّ رَاوِيَهُ أَحْمَدُ بْنُ هَلَالٍ وَهُوَ ضَعِيفٌ فَاسِيدُ الْمَذْهَبِ لَا يُتَّقَفَتُ إِلَى حَدِيثِهِ فِيمَا يَخْتَصُّ بِتَقْلِيهِ... (همو، ۱۳۹۰: ۳/۲۸/۲۲).

در شرح حال محمد بن احمد بن یحیی بن عمران اشعری، احمد بن هلال را جزو مستثنیات کتاب نوادر الحکمة، شمرده و دلیل این استثنا را باور شیخ صدوق به ضعف ایشان دانسته است (همو، بی تا: ۱۴۴/۶۱۲).

۲- ۱- ۴. تصریح برخی رجالیان به جرح و تضعیف

شیخ صدوق نیز ذیل برخی اخباری که در طعن زرارة آمده به دلیل وجود احمد بن هلال در سند آن، او را تضعیف کرده است... (صدوق، ۱۳۹۵ الف: ۷۶/۱) و در جای دیگر بر این باور است که مشایخ حدیثی ما او را ضعیف می دانند؛ (همان) و به واسطه استادش ابن الولید، از سعد بن عبدالله اشعری نقل می کند که مانند احمد بن هلال دیده و شنیده نشده است که پس از اظهار تشیع به دشمنی اهل بیت علیهم السلام گرایید؛ لذا مشایخ حدیث به روایات متفرد او عمل نمی کنند (همان

۴. در جای دیگر نیز، بین زمان سلامت اعتقادی و انحراف ایشان تفکیک قائل شده و در روایت دیگری که احمد بن هلال در سند آن واقع شده، بیان داشته که این خبر در حال سلامت و استقامت اعتقادی او نقل شده است (همو، ۱۳۹۵ الف: ۱/۲۰۴/۱۳) و در گزارش دیگری او را صوفی ریاکار، یاد کرده است (همان: ۱۲/۴۸۹/۲).

۳- ۱- ۴. وجود توقیع در لعن ایشان

کشی به نقل از قاسم بن علاء، توقیعی را در لعن و طرد عبرتانی از ناحیه مقدسه گزارش کرده است: «دستور داده شده از عبرتانی صوفی ریاکار دوری جوید. وی پنجاه و چهار حج گزارد که بیست بار آن با پای پیاده بود». او منکر نیابت و سفارت محمد بن عثمان بود، با وجود چنین توقیعی در عین حال برخی منکر صحت این توقیعات بودند! و نسبت به «احمد ابن هلال» همان نگاه سابق (قبل از انحراف) را داشتند، از این رو مجدداً نزد قاسم بن علاء رفتند و خواستار توضیح در این باره شدند! به همین سبب، توقیعی از سوی ناحیه مقدسه برای وکلای عراق صادر شد: «... وما از ابن هلال - که از رحمت خدا دور باد - و از هر آن که از او دوری و براءت نجوید، به خدا تبری می‌جوییم» (طوسی، ۱۴۰۴: ۵۳۵/۱۰۲۰).

۴. نجاشی و برخی با پیروی از ایشان (نجاشی، ۱۴۱۸: ۱۹۹/۸۳) در معرفی شخصیت احمد عبرتانی، دو گونه تصویر ارائه می‌دهند: نخست وی را «صالح الروایه» می‌خوانند و برخی احادیث وی را قابل اعتماد می‌دانند و برخی احادیث او را غیر قابل اعتماد و منکر می‌دانند؛ گویا ضعف او برایشان ثابت نیست و به توقیع طعن امام عسکری علیه السلام نسبت به وی اشاره می‌کنند (همان).

نجاشی نیز در شرح حال محمد بن احمد بن یحیی اشعری درباره او چنین یادآور شده است: ابن ولید روایات احمد بن هلال را از مشایخ محمد بن احمد بن یحیی استثناء نموده و او را ضعیف شمرده است (نجاشی، ۱۴۱۸: ۹۳۴/۳۴۸).

ابن غضائری تصویری که از ایشان نشان می‌دهد، نخست در روایات او توقف نموده، سپس استثناء می‌کند، مگر روایاتی که وی از کتاب حسن بن محبوب (م ۲۲۴ ق) و محمد بن ابی عمیر (م ۲۱۷ ق) گزارش نماید (غضائری، ۱۴۲۲: ۱۶۶/۱۱۱).

۵. در میان رجالیان متأخر، ابن داوود (ابن داوود حلی، بی‌تا: ۴۵/۲۳۰) و نیز علامه حلی نام او را در

قسم دوم رجالش - که به ضغفاء اختصاص دارد - قرار داده و افزوده که روایات او نزد من غیر قابل قبول است (عَلَّامَه حَلّی، ۱۴۱۷: ۱۲۵۶/۳۲۰) و نیز هنگام یادکرد نام احمد بن هلال الکرخی - در میان شخصیت‌های مذموم در نگاه شیخ طوسی - داستان انکار نیابت سفیر دوم و توقیع حضرت حجت علیه السلام در طرد و لعن او را آورده است (عَلَّامَه حَلّی، ۱۴۱۷: ۴۳۳، الفائده السادسة).

۶. شیخ انصاری معتقد است فاصله طولانی بین دو مذهب - نصب و غلو - نشان می‌دهد که او اساساً مذهبی نداشته است (انصاری، بی‌تا: ۳۵۴/۱).

بر پایه آنچه گذشت، باید گفت جز نجاشی و ابن غضائری، دیگر رجال‌شناسان پیشین، در تضعیف عبرتانی هم‌داستان‌اند و دامنه این ضعف را غلو و توقیع شریف از ناحیه امام حسن عسکری علیه السلام در لعن و ذم ایشان می‌دانند.

۵. دلائل تضعیف و توثیق احمد بن هلال عبرتانی

با توجه به آرای بیان‌شده، دو دیدگاه متفاوت از سوی رجالیان گزارش شده و هریک مستند بر دلائلی است:

شیخ طوسی (طوسی، ۱۳۷۳: ۵۶۴۹/۳۸۴؛ همو، ۱۳۶۵: ۹/۲۰۴/۹) و کشی (همو، ۱۴۰۴: ۱۰۲۰/۵۸۱) از دانشیانی هستند که به غلو عبرتانی و طعن او تصریح کرده‌اند. عمده دلیل ذم احمد بن هلال، توقیعاتی است که از امام عصر علیه السلام در نکوهش او صادر شده است. بنابراین، در تضعیف احمد بن هلال عبرتانی، سه واژه راه‌یافته در مورد ایشان مورد توجه تضعیف‌کنندگان قرار گرفته که لازم است هر کدام جداگانه تحلیل شود.

۱ - ۵. غلو و نصب

شیخ طوسی، وی را غالی و متهم در دین دانسته (طوسی، ۱۳۷۳: ۵۶۴۹/۳۸۴، همو، بی‌تا: ۱۰۷/۸۳) و روایات متفرد او را معتبر نمی‌داند (طوسی، ۱۳۶۵: ۹/۲۰۴/۹، همو، ۱۳۹۰: ۲۲/۲۸/۳) و شیخ صدوق وی را ناصبی دانسته است (صدوق، ۱۳۹۵ الف: ۷۶/۱).

نقد و بررسی

اولاً: در منابع روایی به کسی «ناصبی» اطلاق می‌شود که عداوت و دشمنی را نسبت به یک امام

یا ائمه علیهم‌السلام آشکار نماید (همان) و این معنا در برخی احادیث نیز آمده است (صدوق، ۱۳۹۵ ب: ۶۰/۶۰۱/۲، صدوق، ۱۴۰۳: ۲/۳۶۵).

افزون برآن، کشی به نقل از امام جواد علیه‌السلام، زیدیه و واقفه را نصاب (طوسی، ۱۴۰۴: ۸۷۴/۵۱۸) یاد کرده و در گزارش دیگر همسان با ناصبی دانسته است (طوسی، ۱۴۰۴: ۸۷۳/۵۱۸). بنابراین، ناصبی به هر مخالف مذهب امامی اطلاق می‌شود که دشمنی خود را آشکار نماید. بدین ترتیب، با توجه به توقف عبرتانی در نیابت سفیر دوم محمد بن عثمان عمری و مسلک‌سازی صوفیانه او، متهم به نصبش شده است.

ثانیاً: برخی براین گمانند که علت اتهام به نصب عبرتانی، سخت‌گیری‌هایی است که قمی‌ها از جمله سعد بن عبدالله اشعری در دشمنی با مخالفان ارکان امامت داشته‌اند. از این رو، او را ناصبی خوانده‌اند (ابطحی، ۱۳۸۹: ۳/۳۱۳)؛ ولی این توجیه، پذیرفته نیست به‌ویژه آن که دشمنی او با امام عصر علیه‌السلام آشکار نبوده است.

شاهد آن، کلینی در یکی از باب‌های کتاب الحجة (۱۳۶۵: ۲۹/۳۴۹/۱) و صدوق (۱۳۹۵ ب: ۱/۲۳۴) درباره علت غیبت مهدی منتظر علیه‌السلام که از باورهای دیرین و بنیادین امامیه است، حدیثی از احمد بن هلال را آورده است.

افزون بر سند اصلی حدیث که نشان از هم‌سویی باور احمد بن هلال با روایان قابل اعتمادی چون: ماجیلویه، احمد برقی و محمد بن ابی عمیر دارد، این گزارش ردی است بر اتهام به غلو و ناصبی بودن وی و گواهی است بر سلامت اعتقادی ایشان در زمان ادای آن. همچنین در گزارش دیگر آموزه‌های راه‌یافته به احادیث امامتی عبرتانی، نص بر امامت ائمه اثنی عشر علیهم‌السلام بر روی زمین است (کلینی، ۱۳۶۵: ۴/۵۲۹/۱).

بنابراین، این آموزه نیز از جمله باورهای امام‌شناسی راه‌یافته به احادیث احمد بن هلال است که نشان از درستی این باور با دیگر آموزه‌های استوار این باب دارد. از سوی دیگر، هرگونه اتهام به نصب و غلو به ایشان را مبرا می‌سازد و به اعتبار آموزه‌هایی که او گزارش کرده، آسیبی نمی‌رساند. جستجو در گزارش‌های عبرتانی نشان می‌دهد اغلب روایات وی که هم‌اکنون در منابع کهن شیعی آمده، بر اصول و موازین امامیه همخوانی دارد.

ثالثاً: برفرض درستی اتهام غلو یا ناصبی بودن ایشان، وی همانند بسیاری از راویان ثقاتی است که در عین فساد مذهب به گزارش‌های روایی آنان اعتماد شده است. بعید نیست نجاشی از این منظر به روایات او نگریسته و اعتماد کرده است. یا این که احادیث ایشان قبل از انحراف و ایام استقامت او نقل شده است (صدوق، ۱۳۹۵ الف: ۷۶/۱). با توجه به تعبیر «منذ ست و خمسين سنه» (کلینی، ۱۳۶۵: ۲۹/۳۴۹/۱) نشان می‌دهد انحراف ایشان در اواخر عمرش رخ داده است. افزون بر آن، شیخ صدوق با توجه به تضعیف و ناصبی دانستن عبرتائی، به روایات او اعتماد کرده است که این امر نشان می‌دهد احادیث او به قبل از انحراف و در زمان سلامت ایشان بوده است و یا این که به لحاظ مشایخ الاجازه بودن به وی اعتماد کرده است؛ چه این که از کلام ابن غضائری نیز این مهم استفاده می‌شود.

به نظر می‌رسد منشاء غلو عبرتائی، وجود انحراف و توقیعاتی است که در گزارش کشی و شیخ طوسی، در آخر عمرش رخ داده است. واز تعبیر «صوفی متصنّع» استفاده می‌شود که عبادت‌های پیشین او نیز ریاکارانه بوده تا بدین وسیله در دل مردمان جای گیرد. البته غیر از شیخ طوسی، کس دیگری او را به غالی بودن متهم نکرده و روایت غالیانه‌ای از او در منابع حدیثی گزارش نشده است.

رابعاً: در معناشناسی عبارت «نصب» و نسبت ناصبی به احمد بن هلال عبرتائی احتمالات مختلفی گفته شده است. برخی بر این گمانند که «نصب» در کلام شیخ صدوق به معنای غلو است (ماحوزی، ۱۴۱۲: ۲۰۹). برخی رجالیان در توجیه هم‌معنایی و جمع بین غلو و نصب ایشان گفته‌اند: غلو و غالی بودن او به اعتقادات او نسبت به امیرالمومنین (ع) است و ناصبی بودن او که با انکار سفارت سفیر دوم و امر ولی عصر (عج) برمی‌گردد (مامقانی، ۱۴۲۶: ۵۸۸/۲۱۵/۸) که برای این توجیه، مستندی ارائه نشده است و گمانه‌ای بیش نیست.

بدین‌سان، در غلو و تبدل رای احمد بن هلال از اعتقاد امامی و لعن بر او در توقیعات شریفه ناحیه مقدسه در آخر عمرش تردیدی وجود ندارد؛ زیرا شیخ طوسی آغاز انحراف وی را پس از وفات امام عسکری (ع) و توقفش در امر وکالت و نیابت محمد بن عثمان عمری می‌داند (طوسی، ۱۴۱۱: ۳۵۳) و صدوق نیز به ضعف و غلو احمد بن هلال اشاره کرده و با استناد به سخن ابن

ولید، روایاتی را که عبرتانی به گونه متفرد گزارش کرده، قابل پذیرش نمی‌داند.

خامساً: شیخ طوسی در عِدَّة الْأُصُول یادآور شده که اگر در بین غالیان و کسانی که متهم به غلو بودند و تضعیف شده‌اند، کسانی باشند که برایشان دوحال استقامت رای و حال غلو شناخته شده باشد، به روایاتشان درحال استقامت عمل می‌شود. عبرتانی نیز قبل از انحراف اعتقادی، نقطه‌ضعفی نداشت و منعی وجود ندارد که احادیثی را که او در زمان سلامت اعتقادی‌اش نقل کرده بپذیریم. روشن است به آن بخش از روایاتی که در حال غلو نقل کرده‌اند، مورد پذیرش قرار نگیرد؛ ازاین رو، طایفه امامیه به اخبار ابوالخطاب محمد بن ابی زینب و احمد بن هلال عبرتانی و ابن ابی عذاقرو... در حال استقامتشان عمل کرده‌اند (طوسی، ۱۴۱۷: ۱۵۱/۱). لذا علامه حلی به نقل از ابن غضائری، اعتماد محدثان به دو کتاب المشیخه از حسن بن محبوب و النوادر از ابن ابی عمیر را که احمد بن هلال ناقل آنها بوده، اشاره کرده است (علامه حلی، ۱۴۱۷: ۶/۲۰۲).

۲- ۵. لعن و نکوهش

یکی دیگر از واژگانی که درباره احمد بن هلال عبرتانی به کار رفته، لعن و نکوهش است. با توجه به پیشینه وکالت او از امامان هادی و عسکری علیه السلام، سرانجام با انکار نیابت سفیر دوم و ادعای دروغین بایت برای خود در عصر غیبت صغرا، خود را مورد لعن و غضب ناحیه مقدسه قرار داده است.

نقد و بررسی

۱. عبرتانی هفت سال از دوران غیبت صغرا را درک کرده است و در این دوره بوده که رو به انحراف نهاده است. هرچند از تعبیر نجاشی که گفته: «...و قد روی فیه ذموم من سیدنا ابی محمد العسکری علیه السلام»، چنین استفاده می‌شود که انحراف احمد بن هلال در عصر امام عسکری علیه السلام رخ داده و از سوی آن حضرت نکوهش‌ها صادر شده است (ابطحی، ۱۳۸۹: ۳۱۹/۳ - ۳۲۰)؛ ولی داده‌های رجال و حدیث، نمایانگر آن است که وی در آغاز امامت صاحب الزمان علیه السلام و نیز درمقابل سفیر نخست امام عصر علیه السلام حرکت اعتراضی نشان نداده، ولی پس از انتقال سفارت و نیابت به سفیر دوم، به مخالفت با وی برخاست. این برداشت از برخی روایات و گزارش‌های رجالی - که در ذیل بدان اشاره می‌شود - استفاده می‌شود و مذمت‌های وارده از سوی حضرت

حجت علیه السلام به دست نواب آن حضرت صادر شده است.

تتبع و دقت در روایات نکوهش ایشان نشان می‌دهد، تمامی طعن و لعن و اخبار ذم از ناحیه مقدسه امام زمان علیه السلام صادر گردیده است، نه از ناحیه امام عسکری علیه السلام و ادعای نجاشی قابل اثبات نیست (ابطحی، ۱۳۸۹: ۳/۳۲۰) و از برخی گزارش‌ها استفاده می‌شود انحراف او در دهه آخر عمرش در زمان نیابت سفیر دوم صاحب الزمان علیه السلام رخ داده است (طوسی، ۱۴۱۱: ۳۹۹). این امر نشان از سلامت اعتقادی او تا زمان وکالت عثمان بن سعید عمری دارد؛ زیرا:

اولاً: روایات لعن ابن هلال از قاسم بن علاء نقل شده و ایشان از وکلای امام عصر علیه السلام بوده است و از سوی آن حضرت توقیعاتی برای ایشان فرستاده است.

ثانیاً: روایتی که کشی در ذم احمد بن هلال گزارش کرده، بیانگر این است که هنگام صدور توقیع، احمد بن هلال از دنیا رفته بود؛ در حالی که امام عسکری علیه السلام در سال ۲۶۰ ق به شهادت رسید و وفات احمد در سال ۲۶۷ ق رخ داده. چگونه ممکن است توقیع شریف بعد مرگ ایشان از ناحیه امام عسکری علیه السلام صادر شده باشد؟

ثالثاً: از ظاهر خبری که شیخ طوسی نقل کرده، استفاده می‌شود که زمان صدور توقیع لعن احمد بن هلال بعد از شهادت امام عسکری علیه السلام بوده است (تستری، ۱۴۲۲: ۱/۶۷۵/۶۱۷). این توقیعات در کتاب الغیبة (طوسی، ۱۴۱۱: ۳۷۴/۳۹۹) و رجال الکشی، (طوسی، ۱۴۰۴: ۵۸۱/۱۰۲۰ و ۵۸۱/۱۰۲۰ و ۵۸۱/۱۰۲۰) گزارش شده است. انحراف وی در زمان وکالت سفیر دوم آغاز شده و در سفارت نایب دوم هفت سال قبل از مرگش انحراف و تبدل رای رخ داده است؛ از این رو شیعیان از او تبری جسته و او را لعن و طرد کرده‌اند. در پی این امر، توقیع دیگری از سوی ناحیه مقدسه بدین مضمون برای وکلای عراق صادر شد (طوسی، ۱۴۰۴: ۵۸۱/۱۰۲۰). با وجود چنین توقیعی در عین حال، برخی منکر صحت این توقیعات بودند! و نسبت به احمد بن هلال همان نگاه سابق (قبل از انحراف) را داشتند، از این رو، مجدداً نزد قاسم بن علاء رفتند و خواستار توضیح در این باره شدند. به همین سبب توقیع سوم صادر شد (طوسی، ۱۴۰۴: ۵۸۱/۱۰۲۱).

بدین ترتیب، علت تردید برخی از شیعیان درباره عبرتائی پیشینه خوب و زاهدانه و عبادات او

بوده است. از این رو، در این توقیع، امام علیه السلام با آوردن یک نمونه شناخته شده در نزد شیعیان یعنی «عروة بن یحیی» معروف به «دهقان» در صدد رفع استبعاد آن در باره «احمد بن هلال» بر آمده‌اند.

۲. شیخ صدوق نیز از محمد بن صالح نقل کرده که پس از هلاکت «احمد بن هلال» سفیر ناحیه مقدسه، نزد «محمد بن صالح» آمده و کیسه‌ای را که در نزد وی بوده طلب می‌کند؛ وی نیز کیسه مزبور را به سفیر می‌دهد و او رقع‌ای را از آن خارج می‌کند که در آن نوشته بود: «و اما آنچه درباره صوفی ریاکار، یعنی هلالی، متذکر شدی، پس بدان که خداوند عمرش را قطع کرد» (صدوق، ۱۳۹۵ الف: ۱۲/۴۸۹/۲).

۳. از جمله توقیعی که برخی مدعیان دروغین را مورد طرد و لعن قرار داده، توقیعی است که در زمان سفارت حسین بن روح از ناحیه مقدسه صادر شده که نخست در آن به بیان انحراف و لعن «سلمغانی» اشاره شده و در نهایت چند تن از مدعیان دروغین بابیت، از جمله هلالی (احمد بن هلال) نام برده شده است (طوسی، ۱۴۱۱: ۴۱۰). این توقیع به خط احمد بن ابراهیم نوبختی و به املاي «حسین بن روح» صادر شد که متضمن انحراف و ارتداد و لعن بر «ابن هلال» اشاره دارد! این توقیع در پشت برگه‌ای نوشته شده بود که مشتمل بر مجموعه‌ای سؤال و جواب بود که اهالی قم به ناحیه مقدسه ارسال داشته و پاسخ آن را دریافت کرده‌اند؛ اما از آن جا که «سلمغانی» مدعی شده بود که او پاسخ سؤالات را داده است، لذا مجدداً برگه مذکور را برای ناحیه ارسال کرده و خواسته بودند که صدق و کذب کلام سلمغانی بر ایشان روشن شود. از این رو، در پشت آن برگه، ضمن رد ادعای سلمغانی، انحراف وی نیز اشاره شده است (طوسی، ۱۴۱۱: ۲۷۳).

از تعابیر به کاررفته در توقیع مزبور چنین استفاده می‌شود که «ابن هلال» در ابتدای عصر غیبت صغرا نیز عهده‌دار وکالت بوده و همچون سلمغانی از این مقام سوء استفاده کرده است. بنابر آنچه گذشت، با توجه به این که انحراف او به دهه پایانی عمر او بر می‌گردد، این امر منافاتی با اعتماد به پیشینه و سلامت گذشته او ندارد؛ چه این که از توقیعات مذکور استفاده می‌شود وی قبل از سوء اعتقاد و تویخات و لعن وارده از ناحیه مقدسه، از صحابیان معمر و وکیل امامان پیشین و قابل اعتماد بوده و محذوری در اعتماد و پذیرش گزارش‌های او در زمان سلامت نیست.

۳- ۵. استثناء ابن ولید و تضعیف عبرتائی

سومین واژه‌ای که دربارهٔ احمد هلالی به کار رفته، تعبیری است که دانشیان رجال متأخر گفته‌اند: «اگر یک راوی از مشایخ محمد بن احمد بن یحیی اشعری نامش در فهرست استثناسدگان ابن ولید وجود داشته باشد، آن راوی از نگاه استثناسدگان، ضعیف به شمار می‌رود». احمد بن هلال عبرتائی یکی از راویان محمد بن احمد بن یحیی است که نام وی در میان استثناسدگان است. شیخ طوسی در الفهرست، استثناء از کتاب نوادرالحکمة را به صدوق نسبت داده (طوسی، بی‌تا: ۶۱۲/۱۴۴)، ولی نجاشی استثناء را به «ابن ولید» نسبت داده است (نجاشی، ۱۴۱۸: ۹۳۹/۳۴۸).

نقد و بررسی

روشن است ابن ولید و شیخ صدوق، در برخورد همراه با استثناسدگان دربارهٔ راویانی چون، احمد بن هلال، هیچ گاه به دنبال اجتناب از تمامی احادیث او نبوده‌اند؛ زیرا صدوق و ابن ولید به احادیث ایشان - که دارای قرینهٔ صدور از معصوم است -، اعتماد کرده و به آن استناد کرده‌اند و تنها به احادیث متفرد وی توقف کرده و اعتماد نمی‌کنند. بنابراین، مؤلفان کتب اربعه به مضمون روایات غیر متفرد او فتوا داده‌اند. از این رو، با نبود تصویری روشن و گویا از استثناسدگان و پیامدهای آن، نمی‌توان تمامی روایات احمد بن هلال را با تکیه بر آن، ضعیف دانست و او را تضعیف کرد. بنابراین استثناء ابن ولید دلالت بر تضعیف بدون قید و شرط وی ندارد. وی تا قبل از انحراف و تبدل رای، شخص ثقه‌ای بوده است، نهایتاً استثناسدها وثاقتشان ثابت نیست، در قبال کسانی که وثاقتشان محرز شده است.

۶. دلایل اعتماد به احمد بن هلال قبل از انحراف

با توجه به آنچه گذشت، وی دو دورهٔ متفاوت را گذرانده است: نخست قبل از انحرافش است که از شخصیت والایی برخوردار بوده و وکیل و عالمی برجسته به شمار می‌آمده است. او از عصر امام رضا (ع) و تا هفت سال از غیبت صغری را درک نموده و عبارات بعضی از علمای رجال، دلالت بر مقام والای او دارد. از این رو، سلامت اعتقادی و مورد اعتماد امام و محدثان بودن وی در این دوره، ثابت شده است. مرحلهٔ دوم زمانی است که دچار انحراف و ارتجاع شد و سبب شد تا وی از

اعتقادات امامیه فاصله بگیرد و در شمار مخالفان و مسلک سازان انحرافی قرار گیرد (طوسی، ۱۴۰۴: ۵۳۵/۱۰۲۰). از این رو افکار پریشان فصل پایانی زندگانی او بر دیگر دوران حیات او سایه افکنده است؛ به گونه‌ای که در توقیعی که از ولی عصر علیه السلام رسیده، وی مورد نکوهش و لعن قرار گرفته است. این دیدگاه با استناد به دلایل زیر قابل دفاع است:

۱. وثاقت قبل انحراف: تتبع در کلمات رجالیان و یادکرد اخبار عبرتانی در معتبرترین منابع حدیثی شیعه نشان می‌دهد که عبرتانی قبل از انحرافش از شخصیت والایی برخوردار بوده و از محدثان امامی به شمار می‌آمده و از صحابیان و راویان احادیث چهار امام، - از امام رضا تا امام عسکری علیه السلام - بوده است و از برخی گزارش‌های تاریخی فهمیده می‌شود که احمد بن حلال تا آخر سفارت و نیابت نایب نخست حضرت، نقطه سپاهی در زندگی ایشان گزارش نشده است. در گزارش شیخ طوسی عبرتانی همراه عده‌ای از یاران امام عسکری علیه السلام از جمله محمد بن عثمان عمری، حسن بن ایوب، معاویه بن حکیم، به محضر آن حضرت رسیده و از ایشان درباره جانشینی پرسیده‌اند. براساس این گزارش، امام عسکری علیه السلام با نشان دادن فرزند بزرگوارشان به آنان پیروی از او را مطالبه کرده و عثمان بن سعید را به عنوان نماینده امام بعدی معرفی کرده است (طوسی، ۱۴۱۱: ۳۵۷) که نشان از سلامت و اعتماد به او و روایات او دارد. هرچند وی در آخر عمر منحرف و گمراه گشت، ولی احادیث منقول او مورد عمل و اعتبار بوده است. نجاشی در رجالش او را «صالح الروایة» دانسته است. توصیف راوی به «صالح»، سلامت و وثاقت راوی در حوزه روایتگری منظور است (خویی، ۱۴۱۰: ۱۵۲/۳/۱۰۰۸)، هر چند در حوزه دین و مذهبش غیرصالح بوده باشد. برخی در تبیین معنای «صالح الروایة» بر این باورند که «این لفظ از الفاظ توثیق شمرده شده است و اگر درباره راویان اصحاب ما گفته شود، بر ایمان و سلامت او دلالت دارد» (اعرجی، ۱۴۱۵: ۱۱۹/۱). برخی از درایه‌نگاران، تعبیر به «صالح» را مدح راوی می‌دانند (شهید ثانی، ۱۳۸۱: ۲۰۸). وحید بهبهانی معتقد است که این گونه مدح، سبب تقویت سند حدیث می‌شود (بهبهانی، بی‌تا: ۲۴). به نظر می‌رسد تعبیر نجاشی بیانگر اعتماد به کتب ایشان از منظر فهرست‌نگاری است. بدین ترتیب، تضعیف و طعن عبرتانی به انحراف و فساد مذهب و دین او مربوط است؛ اما قبل از انحراف وی در نقل روایت و مذهب و دین، صالح بوده است.

۲. اعتماد شیخ طوسی و صدوق: شیخ طوسی در عِدَّة الْأُصُول در مبحث حَجِّیت خبر واحد، تفصیل قائل شده بین روایات راویانی چون احمد بن هلال عبرتائی که در حال استقامت نقل کرده‌اند - به روایات این گروه عمل می‌شود - و بعد از انحراف که به آنان اعتماد ندارند (طوسی، ۱۴۱۷: ۳۸۲/۱). همچنین علی بن بابویه (۱۴۰۴: ۱۴۷/۱۳۴) و فرزندش شیخ صدوق (صدوق، ۱۳۹۵ الف: ۱۳/۲۰۴/۱) درسند برخی احادیث که توسط احمد بن هلال روایت شده بر این باورند که در حال استقامت او نقل شده که نشان از تحفّظ محدّثان و مؤلّفان کتب اربعه و جداسازی اخبار او در حال سلامت و انحراف او دارد. رجالیان پسین، با واکاوی دوباره شخصیت حدیثی و رجالی احمد بن هلال، به توثیق او در حال استقامت و تضعیف در زمان انحرافش اشاره کرده‌اند، از جمله آنان می‌توان به استرآبادی (بی‌تا: ۲۲۲/۲) حسینی تفرشی (۱۴۱۸: ۳۶۱/۱۷۷/۱)، قهپائی (بی‌تا: ۱۷۲/۱)، اردبیلی (۱۴۰۳: ۱۷۲/۱)، ماحوزی (۱۴۱۲: ۲۰۷ - ۲۱۰)، مجلسی (مجلسی، ۱۴۰۶: ۶۴/۱ و ۱۶۴/۲ و ۳۶۵/۶ و ۴۸/۱۴)، وحید بهبهانی (۱۴۰۴: ۱۷۹) اشاره کرد.

دیگر رجالیان، زیست حدیثی او را در دو فصل جداگانه ارزیابی کرده‌اند: فصل نخست، قبل انحراف احمد بن هلال، وی را ثقة و روایات او را قابل عمل می‌دانند؛ فصل دوم، انحراف و تبدّل رای او که در اواخر عمرش رخ داد و او را به خیانت و منحرف و ضعیف متهم دانسته‌اند. آنچه در ادامه خواهد آمد واکاوی مستندات رجالیان در توثیق یا تضعیف احمد بن هلال است. برخی معاصران چون آیه الله خویی در مبحث لباس مصلّی، ذیل روایت احمد بن هلال درباره روایات ایشان، از نظر گذشته خود - تضعیف احمد بن هلال - برگشته است (خوئی، ۱۴۲۶: ۳۳۲/۱۲)، همچنان که در معجم رجال الحديث به وثاقت او حکم کرده؛ زیرا شخص فاسد العقیده نیز می‌تواند راستگو باشد. ایشان به قول نجاشی استناد کرده که او را «صالح الروایة» خوانده است (خویی، ۱۴۱۰: ۱۰۸/۱۵۲/۳).

آیه الله شبیری زنجانی در اعتماد و عمل به روایت احمد بن هلال عبرتائی بر این باور است: احمد بن هلال در مجموع زندگی خود در امور معمولی بسیار محتاط بوده و سال‌های زیادی مورد قبول امامیه بوده است. به نظر ما چنین شخصی اگر لایبالی و ضعیف بود،

بسیار زود برای مردم و حداقل برای خواص کشف می‌شد. لذا ما نسبت به خود او اشکال نمی‌کنیم... و به همین جهت نجاشی نیز از او به «صالح الرواية» تعبیر می‌کند. تعبیر به «يعرف منها وينكر» نیز به این معناست که بعضی از روایات او قابل قبول نیست» (شیری زنجانی، ۱۴۱۹: ۶۳۲۸/۲۲ - ۶۳۲۷).

افزون بر این، جستجوی تاریخی و رجالی نشان می‌دهد که عبرتانی قبل از انحراف، نقطه سیاه و ضعفی در زندگی او گزارش نشده و کشتی زندگی پیش از انحراف او را مورد ستایش قرار داده است (طوسی، ۱۴۰۴: ۵۸۱/۱۰۲۰).

۳. اعتماد مؤلفان کتاب‌های حدیثی به روایت‌های عبرتانی: از دلایل وثاقت عبرتانی، اعتماد کلینی، صدوق و طوسی و بیشتر کتاب‌های باقی‌مانده از متقدمان و متأخران به روایت‌های احمد بن هلال است، نظیر: الکافی (در ۱۲ سند) (کلینی، ۱۳۶۵: ۷/۱ و ۳۴۲ و...)، کتاب من لایحضره الفقیه (در ۱۰ مورد) (صدوق، ۱۴۱۳: ۸۵/۱ و...)، تهذیب الأحکام (در ۳۴ مورد) (طوسی، ۱۳۶۵: ۴۸/۱ و...)، الاستبصار (در ۱۸ مورد) (طوسی، ۱۳۹۰: ۲۷/۱ و...)، الأصول الستة عشر (جمعی از علما، ۱۴۲۳: ۸۸)، مسائل علی بن جعفر (علی بن جعفر عریضی، ۱۴۰۹: ۲۱۵)، الإمامة و التبصرة (ابن بابویه، ۱۴۰۴: ۲۵ و...)، إثبات الوصية (مسعودی، ۱۴۲۶: ۲۰۱)، كفاية الأثر (خزّاز، ۱۴۰۲: ۱۵۲)، الغيبة (نعمانی، ۱۳۷۹: ۶۷)، کامل الزیارات (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۲/۱۷۹)، الأمالی (صدوق، ۱۳۷۶: ۳/۱۴) و التوحید (صدوق، ۱۳۹۸: ۳/۱۹ و...).

متأخران نیز به تبع پیشینیان، به منقولات احمد بن هلال عبرتانی استناد کرده‌اند. برخی محتوای گزارش شده از عبرتانی عبارت‌اند از: برخی اخبار در غیبات ائمه (علیه السلام) (کلینی، ۱۳۶۵: ۲۹/۲۷۷/۱)؛ احادیثی نص بر امامت ائمه اثنا عشر (کلینی، ۱۳۶۵: ۲۹/۲۷۷/۱)؛ این که زمین خالی از حجت نیست (ابن بابویه، ۱۴۰۴: ۳۵؛ صدوق، ۱۳۹۵: الف/۱۵/۲۰۴)؛ صفّار، ۱۴۰۴: ۸/۴۸۹؛ صدوق، ۱۳۷۸: ۲۷۲/۱)؛ استدلال بر غیبت انبیا و غیبت مهدی منتظر (علیه السلام) (صدوق، ۱۳۹۵: الف/۱/۱۴۴ و ۳/۳۲۲)؛ وجوب معرفت قائم (علیه السلام) (صدوق، ۱۳۷۸: ۱۴/۶/۲؛ نعمانی، ۱۳۷۹: ۲۸/۱۸۰؛ طوسی، ۱۴۱۱: ۴۳۱/۴۳۹).

همچنین نص بر امامت امام رضا (علیه السلام) (کلینی، ۱۳۶۵: ۳۷۱/۲۵۷/۸) امام جواد (خزّاز، ۱۴۰۲:

۲۸۴) و امام هادی علیه السلام (همان) و... نشان از سلامت اعتقادی و صحت روایات او دارد. از این رو، این روایات با اتهام به غلو و ناصی بودن وی در همه عمرش سازگاری ندارد (نوری، ۱۴۱۵: ۶۲/۴) و یا لاقبل قبل از انحراف، از سلامت اعتقادی برخوردار بوده و روایات او توسط محدثان و اجلای امامی، نقل شده و مورد عمل قرار گرفته است. افزون بر آن، شدت عداوت و انحراف وی بدتر از برخی واقفی‌ها و زیدیه و فطحیه نبوده که احادیث آنان در منابع معتبر نقل شده و مورد استناد فقیهان شیعه قرار گرفته است! این امر بیانگر آن است که این روایات در زمان استقامت عبرتائی و یا از کتاب‌های او اخذ شده است.

شیخ صدوق در مواردی طریق خود به کتاب او را یادآور شده است (صدوق، ۱۴۱۳: ۴/۵۱۷ و ۵۲۸ و ۵۷۹، قسمت المشیخه). از این رو، مرحوم مجلسی در این باره می‌گوید: «صدوق علی رغم اذعانش به ضعف عبرتائی، ولی در مواردی قطع به صحت روایاتی نموده که از ایشان نقل کرده است. این رفتار ایشان نشان می‌دهد که روایات شیخ صدوق از او مربوط است به قبل از انحراف عبرتائی و میزان در پذیرش اخبار از راوی، حال استقامت وی هنگام اخذ حدیث است و ایشان در این مقطع صالح بوده است. احتمال دارد عبرتائی از مشایخ الاجازه به شمار آید؛ چه این که از تعبیر ابن غضائری استفاده می‌شود و یا با مقابله و عرضه احادیث عبرتائی با دو کتاب مشهور و معتمد ابن ابی عمیر و ابن محبوب و یا دیگر اصول مورد اعتماد آن را صحیح دیده، از این رو، حکم به صحت و اعتبار روایت او و نقل آن در کتابش کرده است» (مجلسی، ۱۴۰۶: ۴۷/۱۴).

بدین ترتیب، روایات او در زمان سلامت اعتقادی‌اش مورد پذیرش و اعتماد بوده است (طوسی، ۱۴۱۷: ۱۵۱/۱). از این رو، احتمال دارد روایات این گونه افراد را از اصول و کتاب‌هایی که قبل از انحراف تألیف کرده‌اند، نقل نموده باشد؛ هرچند روایت را مستقیم به عبرتائی نسبت داده باشند، لذا سند از ناحیه او اشکالی ندارد.

۳. تعامل فقیهان به روایات عبرتائی: جستجو در آرای فقیهان در منابع فقهی و بیشتر متأخران در تعامل با روایات احمد بن هلال تفصیل قائل شده‌اند و روایات قبل انحراف او را قابل عمل می‌دانند. شهید اول (۱۴۱۹: ۲۳۲/۲) و محمدنقی مجلسی (۱۴۰۶: ۶۴/۲ و ۱۶۳ و...) وی را

ثقه و روایات او را قابل عمل می‌دانند، شیخ آل عصفور بحرانی (بی‌تا: ۳۴۹/۲۳۱/۱۳ و....)، شیخ انصاری (۱۴۱۵: ۸۵، ۱۹۳؛ همو، بی‌تا: ۳۵۴/۱ و ۴۶/۳)، مرحوم بروجردی (۱۴۱۶: ۱۳۹/۱، ۲۴۳ و ۲۵۸؛ همو، ۱۳۹۸: ۳۷۵ و ۳۱۵/۱) و آیه الله شبیری زنجانی (۱۴۱۹: ۴۷۱۹/۱۴ و ۴۷۳۶ و ۴۷۷۷ و...) به روایت احمد بن هلال استناد کرده‌اند. همچنین صاحب جواهر (۱۳۶۵: ۲۰۴/۸) و آیه الله بروجردی (۱۴۱۶: ۲۵۸/۱؛ همو، ۱۳۹۸: ۲۷۸/۱)، احمد بن هلال را ثقه دانسته و به روایات او اعتماد کرده‌اند.

مرحوم سید محسن حکیم نیز ذیل حدیث رفع حدث با آب مستعمل و وجود احمد بن هلال در سند آن، پس از نقل سخنان شیخ انصاری و با استناد به کلام بزرگانی چون کشی و ابن الغضائری، به این روایت، اعتماد کرده است (حکیم، ۱۴۰۴: ۲۲۰/۱).

۷. جمع‌بندی

عبرتائی یکی از راویان حدیثی است که در پذیرش و رد روایت‌های او بین رجالیان اختلاف است. ۱. احمد بن هلال با دو لقب عبرتائی و کرخی در منابع رجال آمده است. وی محضر چهار امام را درک کرده و مذمت‌های ایشان به هفت سال آخر عمر باز می‌گردد. به جهت انحراف در آخر عمر، مورد طرد و لعن امام عصر علیه السلام و اصحاب قرار گرفت؛ ولی قبل از انحراف، شخص قابل اعتمادی بوده و روایات او مورد عمل محدثان و فقیهان قرار می‌گرفته است.

۲. نکوهش‌های صادر شده، اعم از اتهام به غلوّ نصب و لعن و دیگر مذمت‌ها، مربوط به بعد از انحراف وی است. این امر سبب نمی‌شود که وثاقت احمد بن هلال در زمان سلامت را نپذیریم و در نقل حدیث او را ضعیف پنداریم و این گونه مطالب را معارض توثیق نجاشی می‌دانیم؛ با این همه به نظر ما فساد عقیده یا عمل، تأثیری در پذیرش روایات او ندارد.

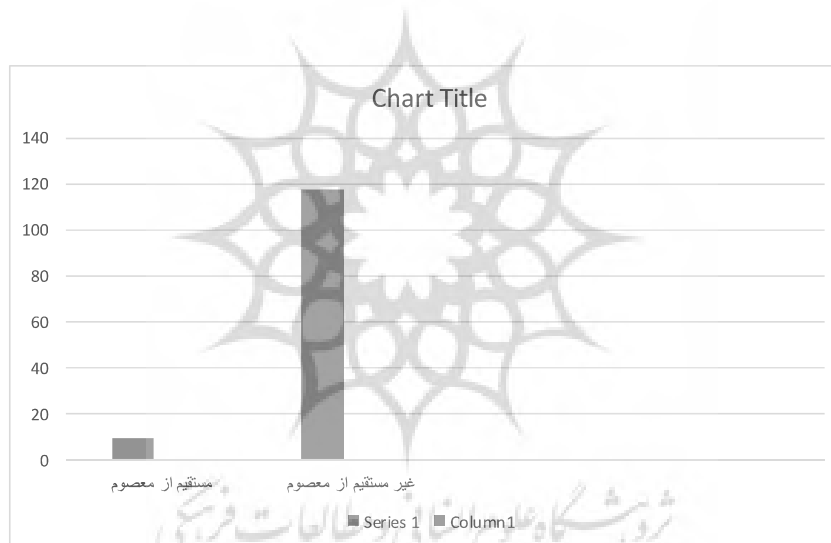
۳. عدم منافات در تعابیر نجاشی، تعبیر به «ابن هلال... صالح الروایة» است یعنی خودش ثقه بوده است، با تعبیر به این که وی «يعرف و ينکر» منافات ندارد؛ زیرا بین وثاقت راوی و نقل برخی اخبار منکر منافاتی وجود ندارد. اکثر روایت‌های ایشان مؤید روایی دارد و می‌توان به مضمون آن استناد کرد.

۴. از اموری که وثاقت او را تأیید می‌کند تفصیل شیخ طوسی بین حالات اوست؛ یعنی آنچه را

که در حال سلامت و استقامت روایت کرده و آنچه را که در زمان انحراف روایت کرده است؛ زیرا بعید نیست که در آن، شهادت به وثاقت او استفاده شود. بنابراین، با توجه به توثیق ایشان از سوی برخی رجالیان و عمل برخی فقیهان شیعه به روایات او، می‌توان گفت ایشان با توجه به معمر بودن، دو فصل ممتاز در زندگی داشته و انحراف و تبدل رأی در دهه پایانی عمر ایشان رخ داده است و روایات احمد بن هلال در منابع حدیثی مورد قبول و استناد و اعتماد است.

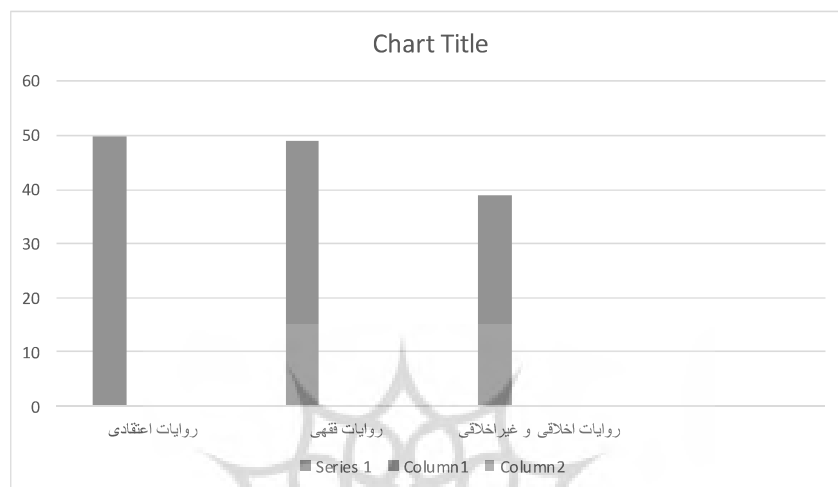
۸. تعامل محدثان و فقیهان: نمودار آماری روایات احمد بن هلال عبرتائی

نمودار شماره ۱: روایات احمد بن هلال از معصومان علیهم السلام



با نگاه به ارقام و اعداد مجموعه روایات احمد بن هلال در منابع روایی در می‌یابیم که از مجموع ۱۳۵ روایات ایشان ۱۱۸ روایات او غیر مستقیم و تنها ۹ روایت آن را مستقیم از معصوم علیهم السلام روایت کرده است.

نمودار شماره ۲: آمار محتوایی روایات احمد بن هلال در موضوعات مختلف

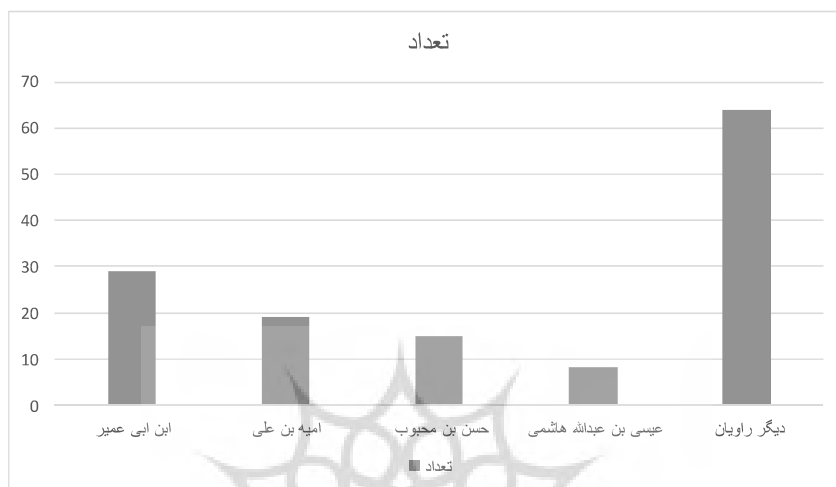


در این نمودار اطلاعات محتوایی روایات احمد بن هلال به لحاظ تنوع موضوع آن به شرح زیر است:

از مجموع ۱۳۵ روایت، سهم روایات فقهی آن ۴۹ حدیث، روایات اعتقادی آن ۵۰ و روایات اخلاقی و غیر آن ۳۶ حدیث است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نمودار شماره ۳: مشایخ روایی احمد بن هلال عبرتانی



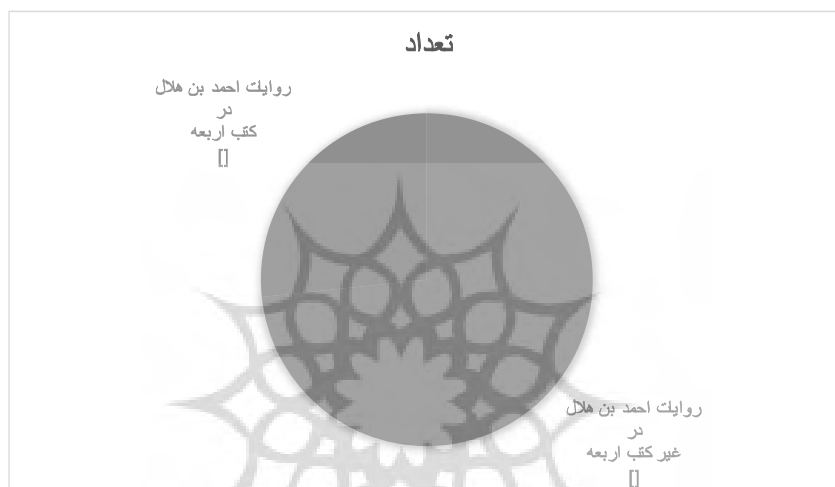
این نمودار آمار روایات احمد بن هلال از مشایخ و استادان پُر حدیث را به ترتیب، سهم این ابی عمیر: ۲۹ حدیث، امیه بن علی: ۱۹ حدیث، حسن بن محبوب: ۱۵ حدیث، عیسی بن عبدالله الهاشمی: ۸ حدیث و الباقی سهم دیگر راویان است.

نمودار شماره ۴: شاگردان روایی احمد بن هلال عبرتانی



در این نمودار، سهم حسن بن علی: ۱۹ حدیث، سعد بن عبدالله اشعری: ۱۸ حدیث، محمد بن احمد: ۱۴ حدیث، عبدالله بن جعفر حمیری: ۱۲ حدیث، موسی بن الحسن: ۱۰ حدیث و الباقی سهم دیگر راویان است.

نمودار شماره ۵: سهم روایات احمد بن هلال در منابع حدیثی با حذف مکررات آن



از مجموع احادیث گزارش شده در منابع حدیثی، سهم روایات غیر کتب اربعه ۹۳ روایت و سهم کتب اربعه با حذف روایات تکراری ۴۲ روایت است. این آمار نشان می‌دهد که بیشترین روایات احمد بن هلال در غیر کتب اربعه گزارش شده است.

کتاب‌نامه

۱. ابطحی، محمدعلی، (۱۳۸۹ش)، تهذیب المقال، قم: فرزند مؤلف.
۲. ابن بابویه، علی بن بابویه قمی، (۱۴۰۴ق)، الإمامة والتبصرة، قم: مدرسة الامام المهدي.
۳. ابن داوود حلی، حسن بن علی، (بی‌تا)، رجال ابن داود، تحقیق: محمدصادق بحر العلوم، نجف: طبعة حیدریة النجف، چاپ اول.
۴. ابن قولویه، جعفر بن محمد، (۱۳۵۶ش)، کامل الزیارات، تحقیق: عبدالحسین امینی، نجف: دارالمرتضویه، چاپ اول.

۵. ابن ندیم، (۱۳۵۰ش)، الفهرست، تهران: چاپ تجدد.
۶. اردبیلی، محمد بن علی، (۱۴۰۳ق)، جامع الرواة، تصحیح: ابوالحسن شعرانی، قم: مكتبة آية الله مرعشي.
۷. استرآبادی، میرزا محمد، (بی تا)، منهج المقال، چاپ سنگی.
۸. اعرجی، محسن، (۱۴۱۵ق)، عدة الرجال، قم: اسماعیلیان.
۹. انصاری، مرتضی، (۱۴۱۵ق)، کتاب الخمس، تحقیق: کنگره بین المللی شیخ انصاری، قم: کنگره بین المللی شیخ انصاری، چاپ اول.
۱۰. —، (بی تا)، کتاب الطهارة، قم: موسسه آل البيت.
۱۱. آقابزرگ تهرانی، محمد محسن، (۱۴۰۳ق)، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، بیروت: دارالأضواء، چاپ دوم.
۱۲. آل عصفور بحرانی، حسین، (بی تا)، الأنوار اللوامع فی شرح مفاتیح الشرائع، تحقیق: محسن آل عصفور، ناشر: محقق.
۱۳. بخشی جویباری، محمد صادق، (۱۴۰۱ش)، «بررسی رویکرد رجالی شیخ صدوق با تأکید بر آثار حدیثی ایشان»، مجله حدیث حوزه، سال ۱۳، ش پیاپی ۲۴.
۱۴. بروجردی، سید حسین، (۱۳۹۸ق)، نهیة التقرير، مقرر: محمد فاضل لنکرانی، قم: بی نا.
۱۵. —، (۱۴۱۳ق)، الموسوعة الرجالية، مشهد: آستان قدس رضوی، چاپ اول.
۱۶. —، (۱۴۱۶ق)، تقریرات آية الله بروجردی، مقرر: علی پناه اشتهااردی، قم: دفتر انتشار اسلامی، چاپ اول.
۱۷. بهایی عاملی، محمد حسین، (۱۴۰۷ق)، الوجيزة، قم: انتشارات فیروزآبادی.
۱۸. بهبهانی، وحید، (بی تا)، تعلیقة الوحید علی منهج المقال، بی جا: بی نا.
۱۹. —، (۱۴۰۴ق)، الفوائد (ضمن رجال خاقانی)، تحقیق: حسن خاقانی، قم: مكتب إعلام اسلامي، چاپ اول.
۲۰. تستری، محمدتقی، (۱۴۲۲ق)، قاموس الرجال، قم: نشر اسلامی، چاپ اول.
۲۱. جزایری، عبدالنبی، (۱۴۱۸ق)، حاوی الأقوال فی معرفة الرجال، تحقیق: مؤسسة الهدیة لاحیاء التراث، قم: ریاض ناصری، چاپ اول.

۲۲. حائری، محمد بن اسماعیل، (۱۴۱۶ق)، منتهی المقال، قم: مؤسسه آل البيت، چاپ اول.
۲۳. حسن بن زین الدین، (۱۴۱۹ق)، تحریر الطاووسی، تحقیق: فاضل جواهری، قم: مکتب آية الله مرعشی.
۲۴. ———، (بی تا)، منتقى الجمان، تحقیق: علي اکبر غفاری، قم: مؤسسه نشر اسلامي.
۲۵. حسین بن عبدالوهاب، (بی تا)، عیون المعجزات، قم: مکتبة الداوری.
۲۶. حسینی تفرشی، مصطفی بن الحسین، (۱۴۱۸ق)، نقد الرجال، تحقیق: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، چاپ اول.
۲۷. حکیم، محسن، (۱۴۰۴ق)، مستمسک العروة الوثقی، قم: کتابخانه آية الله مرعشی نجفی.
۲۸. حلّی، حسن بن یوسف، (۱۴۱۲ق)، منتهی المطلب فی تحقیق المذهب، مشهد: مجمع البحوث الاسلامیه.
۲۹. ———، (۱۴۱۸ق)، مختلف الشیعة، قم: دفتر تبلیغات اسلامي، چاپ اول.
۳۰. حموی، شهاب الدین یاقوت بن عبدالله، (۱۳۹۹ق)، معجم البلدان، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۳۱. خاقانی، علی، (۱۴۰۴ق)، رجال الخاقانی، تحقیق: محمدصادق بحر العلوم، بی جا: نشر الاعلام الاسلامی.
۳۲. خزاز، علی بن محمد، (۱۴۰۲ق)، کفایة الأثر فی النص علی الإمامة الاثنی عشر، تصحیح: عبداللطیف حسنی کوه کمری، قم: بیدار.
۳۳. خویی، ابوالقاسم، (۱۴۱۰ق)، معجم رجال الحديث، قم: مدينة العلم، چاپ سوم.
۳۴. ———، (۱۴۲۶ق)، الموسوعة الامام الخوئی، نجف: مؤسسه احیاء آثار امام خوئی.
۳۵. داوری، مسلم، (بی تا)، اصول علم الرجال بین النظرية و التطبيق، تحقیق: محمدعلی علی معلم، ناشر: مؤلف، چاپ دوم.
۳۶. شبیری زنجانی، سید موسی، (۱۴۱۹ق)، کتاب النکاح، قم: مؤسسه پژوهشی رای پرداز.
۳۷. شهید اول، (۱۴۱۹ق)، الذکری الشیعة فی احکام الشریعة، قم: مؤسسه آل البيت.
۳۸. شهید ثانی، زین الدین بن علی، (۱۳۸۱ش)، الرعاية فی علم الدراية، تحقیق: مرکز ابیات و دراسات اسلامي، قم: بی نا، چاپ اول.

۳۹. صدوق، محمد بن علی بن الحسین، (۱۳۷۶ش)، الأمالی، تهران: کتابچی، چاپ ششم.
۴۰. _____، (۱۳۹۸ق)، التوحید، تحقیق: هاشم حسینی، قم: جامعه مدرسین، چاپ اول.
۴۱. _____، (۱۳۷۸ش)، عیون أخبار الرضا، انتشارات جهان، چاپ اول.
۴۲. _____، (۱۴۱۳ق)، کتاب من لا یحضره الفقیه، قم: مؤسسه نشر اسلامی، چاپ سوم.
۴۳. _____، (الف ۱۳۹۵ق)، کمال الدین، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ اول.
۴۴. _____، (ب ۱۳۹۵ق)، علل الشرائع، قم: انتشارات مکتبه الداوری، بی تا.
۴۵. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، (۱۴۰۳ق)، معانی الأخبار، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: نشر اسلامی، چاپ اول.
۴۶. صفار، محمد بن الحسن، (۱۴۰۴ق)، بصائر الدرجات، تصحیح: محسن بن عباس علی، قم: مکتبه آیه الله مرعشی.
۴۷. طباطبائی، علی، (۱۴۰۴ق)، ریاض المسائل، قم: مؤسسه آل البيت.
۴۸. طوسی، محمد بن الحسن، (۱۳۷۳ش)، رجال الطوسی، قم: جامعه مدرسین، چاپ سوم.
۴۹. _____، (۱۳۶۵ش)، تهذیب الأحکام، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم.
۵۰. _____، (۱۳۹۰ق)، الاستبصار فیما اختلف من الأخبار، تحقیق: سید حسن خراسان، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۵۱. _____، (۱۴۰۴ق)، اختیار معرفة الرجال (رجال الکشی)، تعلیق: میرداماد استرآبادی، تحقیق: سید مهدی رجالی، قم: مؤسسه آل البيت، چاپ اول.
۵۲. _____، (۱۴۱۱ق)، الغیبه، قم: مؤسسه معارف اسلامی، چاپ اول.
۵۳. _____، (۱۴۱۷ق)، العدة فی الأصول الفقه، تحقیق: محمدرضا انصاری، قم: ستاره.
۵۴. _____، (بی تا)، الفهرست، تحقیق: محمدصادق بحر العلوم، نجف اشرف: مکتبه المرتضویه.
۵۵. علامه حلی، حسن بن یوسف، (۱۴۱۷ق)، خلاصة الأقوال، تحقیق: جواد قیومی، قم: نشر اسلامی.
۵۶. عیاری، ملا علی، (بی تا)، بهجة الآمال فی شرح زبدة المقال، تصحیح: هدایت الله مسترحمی، تهران: بی تا.

۵۷. غضائری، احمد بن الحسین، (۱۴۲۲ق)، الرجال، تحقیق: محمدرضا حسینی جلالی، قم: دارالحديث، چاپ اول.

۵۸. قهپانی، عنایة الله، (بی‌تا)، مجمع الرجال، تصحیح و تعلیق: سید ضیاء الدین اصفهانی، قم: بی‌نا.

۵۹. کامیاب مسلم؛ عرفان، امیر محسن، (اردیبهشت ۱۳۹۳ش)، «کاوشی در بازشناسی احمد بن هلال عبرتانی از مدعیان دروغین وکالت»، فصلنامه انتظار موعود، دوره ۱۴، ش ۴۴، صص ۱۶۲ - ۱۳۷.

۶۰. کجوری، مهدی، (۱۴۲۸ق)، الفوائد الرجالية، تحقیق: محمدکاظم رحمان ستایش، قم: دارالحديث.

۶۱. کلباسی، محمد، (۱۳۸۰ش)، الرسائل الرجالية، تحقیق: محمدحسین درایتی، قم: دارالحديث، چاپ اول.

۶۲. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۶۵ش)، الکافی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم.

۶۳. ماحوزی، سلیمان بن عبدالله، (۱۴۱۲ق)، معراج الکمال إلى معرفة الرجال، تحقیق: مهدی رجائی، قم: محقق عونیانی، چاپ اول.

۶۴. مامقانی، عبدالله، (۱۴۲۶ق)، تنقیح المقال، تحقیق: محی الدین مامقانی، قم: مؤسسه آل البيت، چاپ اول.

۶۵. مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۲ق)، بحار الأنوار، بیروت: مؤسسه الوفاء.

۶۶. مجلسی، محمدتقی، (۱۴۰۶ق)، روضة المتقين، تهران: بنیاد فرهنگ اسلامی کوشانپور.

۶۷. محقق بحرانی، (بی‌تا)، الحدائق الناضرة، به کوشش: محمدتقی ایروانی، قم: مؤسسه نشر اسلامی.

۶۸. محقق گرمی، البرز؛ سجاده سید علی؛ دلبری، سید علی، (بهار ۱۴۰۳ش)، «بازشناسی وضعیت رجالی احمد بن هلال عبرتانی» مجله مشکاة، دوره ۴۳، شماره پیاپی ۱۶۲، صص ۸۰ - ۱۰۴.

۶۹. مسعودی، علی بن حسین، (۱۴۲۶ق)، اثبات الوصية، قم: انصاریان.

۷۰. نجاشی، ابوالعباس احمد بن علی، (۱۴۱۸ق)، رجال النجاشی، تحقیق: موسی زنجانی، قم: نشر اسلامی، چاپ ششم.

۷۱. نجفی، محمدحسن، (۱۳۶۵ش)، جواهرالکلام، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ دوم.

۷۲. نعمانی، محمد بن ابراهیم بن ابی زینب، (۱۳۷۹ق)، الغیبة، تهران: نشر صدوق، چاپ اول.

۷۳. نمازی شاهرودی، علی، (۱۴۱۲ق)، مستدرکات علم رجال الحدیث، تهران: شفق، چاپ اول.

۷۴. نوری، میرزا حسین، (۱۴۱۵ق)، خاتمة المستدرک، قم: مؤسسة آل البيت.

۷۵. عریضی، علی بن جعفر (۱۴۰۹ق)، مسائل علی بن جعفر، قم: مؤسسة آل البيت چاپ اول.

